

A „szabálytalan kritika”
Áttekintés Illés Endre *Nyugat*-beli kritikáiról

Jelige: „2 hasáb, borgis”

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés	2
2. A kritikus művész – a művészi kritika	3
3. Illés Endre, a <i>Nyugat</i> kritikusa	5
4. Képiség a kritikában	8
5. Az orvosi regiszter	12
6. Élet az irodalomban	14
7. Irónia és humor	16
8. Vallomások a kritikáról	18
9. Összegzés	21
10. Felhasznált irodalom	23

A „szabálytalan kritika” Áttekintés Illés Endre Nyugat-beli kritikáiról

1. Bevezetés

1965-ben egy Erki Editnek adott interjúban Illés Endre a következő, megvilágító erejű nyilatkozatot tette: „*Számomra a kritika testi-lelki szükséglet. Olyan komoly belső kívánság, hogy nem elégedhetek meg a szoros, szigorú műfaji körülhatároltsággal: a szabályos kritikával. Rájöttem, hogy izgalmasabb vállalkozás »szabálytalan« kritikát írni, novellában, drámában, esszében. Azért izgalmasabb, mert bonyolultabb, összetettebb.*”¹

Illés Endre sokműfajú szerző volt: drámát, novellát, esszét és kritikát egyaránt alkotott. E műfaji tekintetben szerteágazó életmű azonban markánsabb tónusaiban, sarokpontjaiban szilárd egységet mutat. Ezért nem könnyű, de talán nem is szükséges különböző szövegtípusait élesen elhatárolni egymástól: nála ugyanis a novella és a kritika jellemző nyelvi, szerkezeti összetevői nemcsak az őket meghatározó műfajú szövegekben lelhetők fel, hanem más típusú írásokban is. Novellái tehát mindig magukon hordozzák a kritika jegyeit, kritikái pedig nem nélkülözik a novella vonásait. Ebben állhat a „szabálytalan kritika”: a műfaji határok programszerű, de könnyed átlépésében, az immáron nem pusztán véleményalapú kritikai szöveg művészi megformálásában. Novella és kritika ilyenén közelítése Illés Endre műveinek magjául egy olyan szemléletmódot jelöl ki, amely az alkotó irodalmi látásmódjának egységéről tanúskodik. Arról, hogy a különböző szövegtípusok végső soron mind ugyanannak az irodalomnak – az irodalomnak – egyenrangú részei. Ez az attitűd pedig jól illeszkedett a Nyugat arculatához, a folyóirat rendkívül széles érdeklődéséhez. Illés kritikáinak tárgyait a legkülönbözőbb területekről választotta, mint ahogyan a Nyugat is az irodalom minél szélesebb skálán történő bemutatását szorgalmazta. A kritikus e nem lebecsülendő törekvésének igazi értékét azonban írásainak finom kivitelezése adja.

Illés Endre életművében tehát a könyvkritika nem marad meg ellenőrző, bíráló státuszánál, hanem a tárgyaül választott műhöz hasonlóan maga is a műélvezet tárgyává lesz. Dolgozatomban azt kívánom vizsgálni, hogy e recenziók miként szólnak az egyes szövegekről úgy, hogy közben saját művészi karakterüket is kihangsúlyozzák.

¹ERKI Edit, *Látogatóban, Kortárs magyar írók vallomásai*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1968, 109.

2. A kritikus művész – a művészi kritika

Annak megállapításához, hogy Illés Endre könyvkritikái miféle vonások alapján rokoníthatóak a szépirodalommal, az elsődleges támpontot Illés másik két műfajához, a novellához és a drámához való viszonyuk nyújtja.

Monográfusa, Dersi Tamás háromféle Illés Endrét különböztet meg: a novellistát, a kritikust és a drámaíró. Ugyanakkor jelzi, hogy ez a hármasság nem három korszakot jelöl: a szerző egyidejűleg több műfajban is alkotott.² Más vélemények szerint az életmű nemcsak a korszakolásnak áll ellen, hanem a műfajok határozott szétválasztásának is. Mindezt talán a legplasztikusabban Domokos Mátyás fogalmazta meg egy Illés Endrével folytatott egyetemi színpadi beszélgetés során, 1967-ben:

„Életműve (...) teljességgel egynemű életmű. Tehetségének vízjele novellában, kritikában és drámában olyannyira azonos, hogy igazság szerint nem is beszélhetünk külön „novellista”-, „kritikus”- vagy „drámaíró”-Illés Endréről. Kissé merésznek tetsző hasonlattal legfeljebb az írói mondanivaló „halmazállapot-változásairól beszélhetünk, de életművének végső jelentését éppen a tehetség és az attitűd szép oszthatatlanságában kell keresnünk.”³

Bár Domokos e nyilatkozata idején még a Szépirodalmi Könyvkiadó alkalmazottja volt, tehát Illés Endre beosztottjaként némi érdeke is fűződött ahhoz, hogy pozitívan szóljon az életműről, ez nem kisebbíti azt a tényt, hogy e műfajok és műnemek tekintetében összetett szövegkorpusz egységét igen érzékletesen írta le. Ezt az egységet vélte felfedezni Illés Endre kritikáiban Kolozsvári Grandpierre Emil is, aki a kritikus és a szépíró azonosságát a nyelvművész pozíciójában láttatja. A nyelvművész – Illés Endre – *„stílusának feszültsége, ideges vibrálása s a líra, ami néha megoldja szavait, mondatai jelentését”* Kolozsvári Grandpierre szerint egy másfajta, nem műfaji kötődésű kettősségből táplálkozik: a *„főlényes sebész”* és a félénk, szemérmes szerző együtteséből.⁴

Illés recenzióinak valóban szembetűnő jellegzetessége a művészi igényességű nyelvezet, a szépirodalomhoz közelítő ábrázoló technika. A két szövegtípus – a kritika és a szoros értelemben vett szépirodalmi mű – erőteljes hasonlósága pedig nem függetleníthető

²DERSI Tamás, *Illés Endre*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 7-8.

³ILLÉS Endre, *A színházról, (Beszélgetés Domokos Mátyással – 1967-ben, az Egyetemi Színpadon)* = I. E., *A só íze*, Budapest, Magvető Kiadó, 1967, 254.

⁴KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Egy kritikus arcképe*, Kortárs, 1963, 5. sz., 765.

attól a ténytől, hogy Illés Endre saját novelláinak szigorú bírálata által lett kritikussá, ahogyan azt több megnyilatkozásában is kifejtette.⁵

A novellától a kritikához forduló író tehát bírálataiban is megőrizte a szépirodalmi stílusjegyeket – ebben az értelemben beszélhetünk Illés Endre esetében művészi kritikáról, s ezt jelzi maga a „szabálytalan kritika” kifejezés is.

A só íze című kötetében a szerző feleleveníti emlékeit arról, hogy alkotóként hogyan fordult a művészi kritika felé. Illés Endre egy alkalommal készülő kritikájáról váltott néhány szót a *Nyugat* szerkesztőjével, Babits Mihállyal. Babits rosszkedvűen fogadta Illés abbéli elhatározását, hogy a szépprózához igencsak hasonlatos recenziót fog írni. A fiatal kritikusban azonban egyre inkább körvonalazódott egy olyan kritika képe, amely „*áttöri a műfaji korlátokat*”.⁶ Más kérdés, hogy Kardos László visszaemlékezése szerint Babits igen nagyra becsülte Illés Endrét, és nem osztotta Kardos véleményét, aki Illés bírálatainak szépirodalmi tónusát kifogásolta.⁷

Illés Endre művészi kritikát írt – érvelő alátámasztás nélkül azonban ez csak üres szólam. E kevert műfaj milyensége már jóval Illés Endre kritikusi munkásságának kezdete előtt kérdésként tételeződött a magyar művészeti gondolkodásban. Lukács György 1910-ben írt, *Levél a „kísérlet”-ről* című esszéjében törekedett az esszé, a kritika művészi jellegének megragadására. Lukács szerint e jelenség szorosan összekapcsolódik a „*jól-írottsággal*”, de önmagában e tulajdonság felismerése még nem visz közelebb a kritika művészi jellegének megfogalmazásához.⁸ Ahhoz, hogy egy esszét vagy kritikát joggal nevezhessünk művészi módon kivitelezettnek, a világhoz, az élethez való odafordulásában kell a művészet útján haladnia. Lukács eszmefuttatását ezzel a konklúzióval zárja: „*az esszé művészet, valami sajátos, maradéktalan megformálása. (...) műalkotásnak nevezzük, és mégis mindig azt hangsúlyozzuk benne, amiben a művészettől eltér: ugyanazzal a mozdulattal fordul az élettől*

⁵ „Kutatni kezdtem, miért rossz, amit írok? Kötetem is megjelenhetett volna, többször is, de lemondtam róla. A saját írásaimról elgondolt kritikák voltak első bírálataim. Kegyetlen bírálatok voltak, s a novellairás első kalandja úgy végződött, hogy szakítottam a novellával. Kényszerűségből – és mert nagyon megtanultam magamat bírálni – kritikus lettem.” ERKI, 1. jegyzetben i. m., 110.

„Így indultam, szerencsésen, szépen. Körülbelül kétszáz novellát írtam így, talán többet is. Bevallom neked, egyre elégedetlenebb voltam velük. Elkezdtem kutatni, mi az oka ennek az elégedetlenségnek. Bíraltam magamat, s addig bíraltam írásaimat, amíg rájöttem, hogy másokat is tudok bírálni, és észrevétlenül abbahagytam a novellairást – kritikákat írtam. A novellistából így lett kritikus. Kritikát írtam, körülbelül tíz évig.” (ILLÉS, *Vallomás*, i. m., 294-295.)

⁶ ILLÉS Endre, *Elgurult napok*, (Babits-emlékek) = I. E., *A só íze*, Budapest, Magvető Kiadó, 1976, 139-140.

⁷ KARDOS László, *Vallomás, emlék, adat* = K. L., *Író, írás, irodalom*, Budapest, Magvető Kiadó, 1973, 294-295.

⁸ LUKÁCS György, *Levél a „kísérlet”-ről*, (*Levél Popper Leónak*) = L. Gy., *A lélek és a formák, Kísérletek*, Budapest, Napvilág Kiadó – Lukács Archívum, 1997, 12.

szembe, mint a műalkotás, de csak a mozdulat lehet ugyanaz, az állásfoglalás szuverenitása, egyebekben nincs egymáshoz közük.”⁹

Poszler György az esszéista nemzedékről szóló tanulmányában Lukácshoz hasonlóan közel azonos jelentésben használja az esszé és a kritika kifejezéseket. Illés Endre recenzióinak vonatkozásában ez azért lehet fontos, mert az ő nevét gyakran hozzák összefüggésbe az esszéista nemzedékkel, habár ténylegesen nem sorolható a többek között Szerb Antal, Halász Gábor, Cs. Szabó László nevével fémjelzett esszéista vonulathoz. Mint Sükösd Mihály megjegyzi: „*Illés életkora, műveltsége, írói alkata szerint a Nyugat úgynevezett esszéista nemzedékéhez tartozik. Esszéírása mégis sokban különbözik nemzedéktársaitól.*”¹⁰ Illés Endre Nyugat-beli szövegeiből éppen az hiányzik, ami Poszler György szerint összefogja az esszéista nemzedéket: a „*nemzeti karaktervizsgálatból, végzetkutatásból és váteszhitből összetevődő literátori felelősségpszichózis*”.¹¹ Ami Illés recenzióit az esszéista nemzedékhez közelíti, az nem teoretikus meghatározottságuk, hanem kifinomultságuk, művészi karakterük. S ez igaz még a nem bírálat jellegű, szoros értelemben vett esszéire is.

Poszler György szerint a Lukács-féle művészi kritika alapja az ihlet. Az esszét és a recenziót tehát ugyanúgy az ihlet inspirálja, mint a szépirodalmat. Csakhogy míg a *költő*¹² ihletettsége érzéki jellegű, a *kritikusé* jellegzetesen fogalmi.¹³

Illés Endre szövegeit tehát abban az értelemben tartom művészi kritikáknak, hogy bennük az érzéki és a fogalmi jegyek egymást kiegészítve, egymással összhangban jelennek meg.

3. Illés Endre, a Nyugat kritikusa

A vizsgált szövegek körét a Nyugatban megjelent kritikák halmazára szűkítem, mivel Illés Endre korabeli recenziótermésének egy meglehetősen nagy és kiforrott része jelent meg itt. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy e dolgozatban nem szentelek figyelmet Illés egyébként igen érdemes színikritikáinak, mivel azok nem a Nyugatban láttak napvilágot. Tévedés lenne azonban azt állítani, hogy Illés Endre könyvkritikusként a Nyugatban indult. A Budapesti Hírlapban, a Pandorában és a Nyugat konkurenciájának tekinthető, Mikes Lajos szerkesztette

⁹ Uo., 32.

¹⁰ SÜKÖSD Mihály, *Illés Endre esszéműfaja* = S. M., *Közelítések*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 198.

¹¹ POSZLER György, *Illúzió és értelem I., Vázlat az esszéista nemzedék portréjához*, Világosság, 1982, 3. sz., 151.

¹² Poszler György e szövegrészben csak a *költőt* említi, de itt e kifejezés magában foglalja az *író* szó jelentését is.

¹³ Uo., 269.

*Est-lapokban*¹⁴ már azelőtt is feltűntek bírálatai, hogy Osvát Ernő lapjához fogadta volna, de igazán figyelemre méltó kritikussá a *Nyugat* munkatársaként vált.

Így, amikor Osvát először bízta rá egy könyv bírálatát, már láthatta, ismerhette Illés egyedi stílusát, tájékozottságát és „vérszomját”.¹⁵ Illés Endre nevezte egy későbbi írásában vérszomjnak korai kritikai érdeklődését, ami 1927-ben már áldozatokat is szedett. Első kritikai csörtéjét Karinthy Frigyessel vívta meg, akinek *Lepketánc* című színdarabjáról a *Pandorába* írt elmarasztaló kritikát. Karinthy a *Csütörtök* című lapban adott hangot felháborodásának, s erre érkezett a viszontválasz, de nem Illés aláírásával, hanem Szabó Lőrincével. Hogy kettejük közös cikke, *A magyar sors és Fehér szarvas* mennyiben viseli magán Illés Endre keze nyomát, az ma már felfejthetetlennek tűnik.¹⁶ Mindenesetre tény, hogy bírálati később is nem egyszer kerültek olvasói vagy szerzői válaszok és viszontválaszok gyűrűjébe. A *Nyugat*nál ilyen vitafolyam alakult ki Szitnyai Zoltán novelláiról írt szövege¹⁷, Justh Zsigmond naplójáról szóló, Bóka Lászlóval vitázó bírálat¹⁸ és Révész Béla *Esztergomi lélek*¹⁹ című kötetéről értekező írása körül. A Farkas Gyula hírhedt könyve körül kialakuló vitafolyamnak is részese volt, annyiban, hogy Schöpflin Aladár *Asszimiláció és irodalom*²⁰ című cikkét megelőzve, ő írta a *Nyugatban* *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* első kritikáját.²¹ Az Illés Endrét érintő viták során kialakult szövegegyüttesek közül az egyik legérdekesebb az *Esztergomi lélek* kapcsán kialakult cikkfolyam. Révész Béla sértett hangú válaszirata sokat elárul a saját magáról festett és a végletekig tömjénezett írói arcképről, s – rendeltetésénél fogva – csak keveset a kritikus Illés Endréről. Egy félmondatban azonban mégis szóvá teszi a recenzens „ösztönösségét”, „rátapintó, világos »stílusát«”, de neheztelve említi az Illés-szövegből kihangzó iróniát is.²² Habár az, amit Révész itt „mázsáló iróniának” nevez, voltaképpen nem is irónia, hanem egy nem is egészen negatív hangvételű kritika mérlegelő véleménye, e három felidézett vonás mégiscsak közelebb visz ahhoz a már kezdetben is meglehetősen kiforrott kritikusi hanghoz, amelyet Osvát felfedezett az ifjú recenzens szövegeiben.

¹⁴ KENYERES Zoltán, *A „Nyugat” története rövid előadásokban*, Új Írás, 1989, 2. sz., 13.

¹⁵ ILLÉS Endre, *Osvát = I. E., Krétarajzok*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1957, 173.

¹⁶ DERSI, 2. jegyzetben i. m., 72.

¹⁷ ILLÉS Endre, *Szlovenszkói magyar könyvek*, Nyugat, 1933., 7. sz., 431-434.

¹⁸ ILLÉS Endre, *Justh Zsigmond naplója*, Nyugat, 1941. 3. sz., 97-103.

¹⁹ ILLÉS Endre, *Esztergomi lélek*, Révész Béla könyve, Nyugat, 1935, 1. sz., 39-43.

²⁰ SCHÖPFLIN Aladár, *Asszimiláció és irodalom*, Nyugat, 1939, 5. sz., 281-293.

²¹ ILLÉS Endre, *Farkas Gyula könyvéről*, „Az asszimiláció kora a magyar irodalomban”, Nyugat, 1939, 4. sz., 255-258.

²² RÉVÉSZ Béla, *Az „Esztergomi lélek” és a lélek*, Nyugat, 1935, 2. sz., 165.

Illés Endre műveiről szólva nemigen kerülhetők meg esszékötetek között az *Árnyékrajzok* és a *Krétarajzok* című gyűjtemények, amelyek e gazdag alkotói pálya sarkalatos pontjait felelevenítő szövegeket is tartalmaznak. A Nyugatban való indulás, az Osváttal kötött első egyezség létrejöttét ábrázolandó, a *Krétarajzok* Osvát Ernőről szóló szövegéhez fordulok: „Egy hivalkodó »bestsellert« nyújtott át – kivégzésre. Persze, kaptam rajta. De nem a bestselleren, hanem az ingerlő osváti ötleten: a könyvről kettőnkkel írat kritikát, Tersánszky J. Jenővel és velem. Hozzátette: kíváncsian várja írásainkat. Fiatalnak lenni, Tersánszkyval versenyezni, először írni bírálatot a Nyugatba: ez maga a visszahozhatatlan, a tündéri ifjúság. Így is írtam ezt a bírálatot, szívdobogva, részegen a boldogságtól, dadogva. Egyetlen szavát nem javította. És így jelentünk meg: az én írásom volt a tézis, Tersánszkyé a bölcs és csavaros antitézis.”²³

Ez az első írás Méray-Horváth Károly *Új sugarak* című regényéről szól, s Tersánszky szövegének nemcsak annyiban kontrasztja, hogy kevésbé elnéző a regény gyengeségeivel szemben, hanem stílusában is ellenpontja a testvérkritikának. Illés Endre „szabálytalan kritikája” már itt megmutatkozik, elsősorban képiségében, ami a későbbi szövegekben még erőteljesebbé válik. A Méray-Horváth-könyvről írt szövege felhőkarcoló módjára épített regényről beszél és „a technikai romantika kék virágát”²⁴ említi, szemben Tersánszky tárgyilagosabb, tartózkodóbb hangvételével.²⁵

Osvát lecsapott erre a stílusra, hagyta, hogy a *Nyugat* hasábjain csiszolódjon, mígnem egy készülő Gerhart Hauptmann-tanulmány kapcsán komolyabb szerkesztői beavatkozásokra szánta el magát. Illést érzékenyen érintette, hogy a szerkesztő a tanulmány közös átírását tervezte, ezért megszakította a kapcsolatot a folyóirattal. Osvát ugyan nem kívánt megválni a jó tollú kritikustól, egy év múlva üzent is érte, de Illés csak Osvát halála után, 1930-ban tért vissza, a *Nyugathoz*.²⁶

1929-ben Móricz Zsigmond és Babits Mihály vették át a lap szerkesztését. Illés Endre visszatérésekor Babitscsal került közelebbi munkakapcsolatba, mivel a szerkesztők megállapodása alapján az ő felügyelete alá tartoztak a versek, az esszék és a kritikák²⁷ – ennek folytán Illés Endre fő fóruma, a *Figyelő* rovat is. Babitsot több pályatársával együtt

²³ ILLÉS Endre, *Osvát* = I. E., *Krétarajzok*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1957, 173-174.

²⁴ ILLÉS Endre, *Új sugarak*, Méray-Horváth Károly könyve, Nyugat, 1927, 24. sz., 885.

²⁵ TERSÁNSZKY Józsi Jenő, *Új sugarak*, Méray-Horváth Károly könyve, Nyugat, 1927, 24. sz., 886-888.

²⁶ DERSI, 2. jegyzetben i. m., 73-74.

²⁷ KENYERES Zoltán, *A „Nyugat” története rövid előadásokban*, Új Írás, 1989, 2. sz., 16.

Illés is igazán elfogadta mesterének, nem úgy, mint Osvátot.²⁸ *Örökség* című, a *Magyar Csillagban* megjelent visszaemlékezéséből kiderül, hogy szimpátiájában jelentős szerepe volt annak, hogy Babits nem javította a kéziratokat, nem nyúlt hozzájuk: csupán a szöveg egészére vonatkozó megjegyzéseket tett,²⁹ szemben Osváttal, aki a közös írást, saját elképzeléseinek minden áron való érvényesítését igyekezett megvalósítani.³⁰ Illés Endre tehetségét egyébként Babits sem vitatta: 1930 és 1941 között ő volt a *Nyugat* egyik legtöbbet foglalkoztatott kritikus. A folyóiratnál végzett tevékenysége pedig a lap több kritikai célkitűzésére is következtetni enged: számos alkalommal írt recenziót a korabeli nyugat-európai irodalom regényújdomságairól,³¹ a *Nyugat* törekvéseinek megfelelően komoly érdeklődést tanúsított az elsőkötetes szerzők iránt³² és a határon túli magyar irodalom³³ ismertetésének Móricz által szorgalmazott programjában is részt vett.³⁴

Illés Endre tehát szerepet kapott a *Nyugat* arculatának alakításában, s e szerep Babits Mihály szerkesztése idején volt a lehangsúlyosabb, amikor a lap szerkesztésében a tanulmány, az esszé és a kritika kapott kiemelt jelentőséget.³⁵ Illés egészen Babits haláláig, az 1941-es megszűnésig a folyóirat megbecsült munkatársa maradt. A *Nyugat* eltűnésével pedig Illés Endre első, s talán legfontosabb kritikusi korszaka is lezárult.

4. Képiség a kritikában

Illés Endre kritikai gyakorlatának legszembevetőbb vonása a már említett képiség. A rá bízott könyvekről nemcsak a véleményét írja meg, nemcsak bírál vagy dicsér: recenzióiban előszeretettel folyamodik különböző ábrázoló technikákhoz is. Nyíltan is kimondott véleményét rendszerint képekkel is érzékelteti, az esetleges tartalmi összefoglalókat pedig szintén a képiség, az ábrázolás szándéka teszi elevenné. Így nemcsak a tárgyalt mű cselekményét ismerteti, hanem annak atmoszféráját is.

²⁸ SZILÁGYI Judit, *A Nyugat geometriája, Szerkesztők és szerkezetek = Nyugat népe, Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerk. ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TVERDOTA György, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 47-48.

²⁹ ILLÉS Endre, *Örökségünk, Magyar Csillag*, 1943, 24. sz., 710.

³⁰ SZILÁGYI, 28. jegyzetben i. m., 39.

³¹ Néhány Illés Endre által recenziált nyugat-európai regény: Claude Farrère: *Éjszaka a tengeren*, Josef Kessel: *Szibériai éjszakák*, Andersen Nexø: *A Frank-család*, Stefan Zweig: *Fouché*, Vicki Baum: *Grand Hotel*, Hans Sammareyer: *Sárika*.

³² Néhány szerző, akiknek első kötetéről Illés Endre kritikát írt: Szenes Piroska, Sásdi Sándor, Bálint Imre, Kertész József, Gesztesi-Balogh Gábor.

³³ Például: Szlovenszkoí magyar könyvek, *Nyugat*, 1933, 7. sz., 431-434.

³⁴ KENYERES, 27. jegyzetben i. m., 17.

³⁵ KENYERES, 27. jegyzetben i. m., 21.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy szövegei terjengős, szétfolyó képekkel operálnak. Ezeknek a megoldásoknak az ereje éppen abban áll, hogy mindig csak a lényegre összpontosítanak, a benyomásra építenek. S a benyomás itt a kulcsszó: Illés Endre többnyire inkább az érzékekre hat, és valamivel kevesebb hangsúlyt fektet a logikai konstrukciókra. Az összes érzékszervet működésbe hozza, a kritika szövegét nemcsak olvashatóvá, de szinte megtapasztalhatóvá is teszi. Ahogyan Bodnár György írja róla: „*a kritikus körülfogja az olvasót élményével, mintegy érzékszervein lopja be a mondanivalóit, melyeknek végső, gondolati megfogalmazása már kibontakozó sejtésekkel találkozhat.*”³⁶

Tartózkodik tehát a terjengősségtől, kritikaíróként is fenntartotta alapelvét: „*két jelző mindig kevesebb, mint egy (...) az igazit meg kell találni.*”³⁷ A stílust, a szavakat nem pazarolja, hanem sűrit. Figurális nyelvének ez lehet a funkciója. „*Irtózom a »szépnek« nevezett mondatoktól, általában minden könnyű, hazug szépségtől. A »szép« mondatok rengenek a hájtól, azaz a beljük tömött jelzőktől, hasonlatoktól, képektől, zenei hangzatoktól. Mindezt elvetve én a legpuritánabb stílust szeretem. A legegyszerűbb eszközökkel keresem a valóság, a jelenségek, az emberek megközelítésének módját. A jelzőim, a hasonlataim »műszerek«: csak arra valók, hogy mélyebbre végjak velük.*”³⁸ – vallotta. Illés Endre e felfogás mellett nemcsak nyilatkozataiban, visszaemlékezéseiben tett hitet, de helyenként kritikáiban is. Például Szomoryról írt, kiemelkedően jól megformált szövegében.³⁹

Tömörség, puritánság és ezzel együtt érzékletesség jellemzi Illés Endre ábrázolásmódját. Így képes egy-egy kötetet akár egyetlen mondatral körülfogni. Ezzel a módszerrel élt két, Révész Béla műveiről írt recenziójában is. Az *Egyedül mindenkivel* szerint „*Olyan, mint egy forró gordonkaszóló.*”⁴⁰, az *Esztergomi lélek* pedig „*egyetlen szál hegedű egyszerű hangja*”⁴¹. Jól látható az is, hogy ez az öt év különbséggel leírt két mondat tartalmilag összecseng, ez pedig tudatos döntésnek tűnik. Illés Endrétől nem idegen ez a megoldás: gyakran építette kritikáit egy-egy választott motívumra. Például Berkes Imre

³⁶ BODNÁR György, *Az ítélkezéstől a belátásig*, Jelenkor, 1982, 540.

³⁷ ALBERT Zsuzsa, *Legenda Illés Endréről*, Albert Gábor, Bodnár György, Domokos Máttyás, Huszti Péter, Matis Livia, Piros Ildikó és Szakonyi Károly történetei, Kortárs, 2005, 2. sz., 57.
A beszélgetésben az idézett alapelvet Domokos Máttyás említi.

³⁸ ERKI, 1. jegyzetben i. m., 118.

³⁹ ILLÉS Endre, *Szomorj Dezső új könyveiről*, „*Emberi kis képeskönyv*”, „*Horeb tanár úr*”, Nyugat, 1936, 5. sz., 374-377.

Ebben a kritikában így jellemzi Szomorj Dezső írásmódját: „*Nem egy mondat bravúrja. Nem egy hasonlat világitó-rakétája. De egyszerre minden felhasználható elem mozgósítása. A front teljes hosszában általános támadásra vezényelt elbeszélőkészség.*”

⁴⁰ ILLÉS Endre, *Egyedül mindenkivel*, Révész Béla könyve, Nyugat, 1930, 5. sz., 391.

⁴¹ ILLÉS Endre, *Esztergomi lélek*, Révész Béla könyve, Nyugat, 1935, 1. sz., 43.

regényéről, a *Sárfészekről* egy óriáskerék allegóriájával beszél⁴², Dormándi László művét egy kémiai reakció leírásával közelíti meg⁴³, *A gólyakalifát* pedig egy megpörgetett kockához hasonlítja⁴⁴. Egy-egy ilyen érzékletes azonosítás azonnal a kritika bűvkörébe vonja az olvasót, a „szabálytalan kritika” e megoldásokon keresztül mutatkozik meg. A kritika nyelvezetének olvasói élvezete pedig a bírált mű befogadásának milyenségét is előrevetíti.

Illés képei a bírálat tárgyának körüljárását szolgálják, s a mű megközelítését a képzelet által teszik lehetővé. Jelzőit, hasonlatait, metaforáit sokszor a művektől nagyon is távol álló fogalomkörökből meríti. Ez néminemű önkényességre enged következtetni, de az ábrázoló képek többnyire elemi erejű telitalálatok, amelyek intenzív élménnyé teszik a kritikaolvasást és az érdeklődést nemcsak a tárgyalt mű, de kifejezetten az olvasott szöveg, a kritika irányában is felfokozzák. Illésnél Aszlányi Károly *„Csiszolt formája vasalt ruha.”*⁴⁵, Komáromi János úgy írta meg regényét, mint *„aki az állatkerti tombolán egy oroszánt nyert s nem tudott vele mit csinálni. Komáromi égszínkék selyemszalagot kötött a nyakába. S beállította a gyerekszobába. Játékszernek.”*⁴⁶ Bartalis János verseiben pedig az ember egyedül marad: *„Oly egyedül, mint a bűvár, aki elszakadva a többi embertől, a tenger fenekén kiáltozni kezd.”*⁴⁷ Az efféle szuggesztív megállapítások adják meg Illés Endre kritikáinak alaphangját.

Egyúttal az ilyen mondatok teremtik meg az Illés-kritikák – dolgozatomban már tárgyalt – szépirodalmi tónusát is. Nagy Péter írja egy helyütt, hogy *„Illés Endre kritikai módszere már nem annyira a tudományos és újságírói munkával tartja a kapcsolatot, mint inkább az autochtón szépirodalommal; szinte minden írásában, de különösen esszé-portréiban megközelíti, nemegyszer eléri a novella erejét, izgalmasságát – finom érzékenységgel és tudatos precizitással használja fel az elbeszélő eszközeit, hatás- és vízióébresztésének módszereit.”*⁴⁸ Ezzel a tétellel az Illés Endréről szóló csekély számú források jórészt szimpatizálni látszanak: e visszaemlékezéseket, interjúkat olvasva egyre-másra az rajzolódik ki, hogy Illés kritikái a harmincas években addig ismeretlen, új szint vittek a magyar irodalomkritikába, mégpedig azáltal, hogy – ahogyan azt már jeleztem – bírálatai nyelvileg, szerkezetileg igen közel állnak a novellához. Tény azonban, hogy szorosabb rokonságot inkább az esszé műfajával mutatnak. Ezt erősíti meg az a tendencia, hogy bár e bírálatok

⁴² ILLÉS Endre, *Sárfészek*, Berkes Imre regénye, Nyugat, 1930, 24. sz., 864.

⁴³ ILLÉS Endre, *A jó ember*, Dormándi László regénye, Nyugat, 1930, 8. sz., 648-649.

⁴⁴ ILLÉS Endre, *A gólyakalifa*, Jegyzetek a harmadik kiadáshoz, Nyugat, 1932, 22. sz., 496.

⁴⁵ ILLÉS Endre, *Aludni is tilos*, Aszlányi Károly regénye, Nyugat, 1935, 10. sz., 294.

⁴⁶ ILLÉS Endre, *Cs. és kir. szép napok*, Komáromi János regénye, Nyugat, 1928, 1. sz., 84.

⁴⁷ ILLÉS Endre, *Bartalis János, Egy kötet vers*, Nyugat, 1930, 16. sz., 290.

⁴⁸ NAGY Péter, *Illés Endre* = N. P., Rosta, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965, 204.

gyakran operálnak jelenetszerű szövegrészekkel, cselekményesség nem jellemzi őket. Illés esszéyszerű kritikái egyébként stílusukban a szerző gyűjteményes köteteiben olvasható arcképvázlataihoz, portréesszéihez állnak közel. Hatványozottan igaz ez azokra a szövegekre, amelyek leszámítva azt a körülményt, hogy a *Nyugat Figyelő* rovatában jelentek meg, első pillantásra, a kritika bevezető részében szinte semmit nem fednek fel recenzió-voltukból.

Ilyen szöveg az a bíráló, amely Földi Mihály *A század asszonya* című regényét szemlézi. Itt a négy részre osztott kritikai szöveg elé Illés egy bevezetőfélét helyezett, amelyben még csak utalást se tesz arra, hogy a továbbiakban egy, a közelmúltban megjelent kötetről kíván szólni. Ehelyett egy műfajilag nehezen behatárolható indítással találkozunk: „Milyen hát a század asszonya? Az emberi kultúra hajnala óta volt már hetéra, hányszor és milyen gyakori visszaesésekkel rabszolga, adták és vették árúként, volt lovagi ideál, volt rokokó-ékszer, porosodó papírvirágként a polgári kor szobába dugta. Van-e még újabb változat? A nőiség skáláján aligha. De miért ne lopózkodhatna át a dűr hangnembe, miért ne térhetne vissza a mondai őshöz, aki már vállalta egyszer a férfi szerepét: az amazonhoz. Nem kell éppen harcba indulnia. Elég, ha kilép a fészekből, máris tíz érdekbe ütközik, elég, ha kinyújtja kezét, máris elveszi valakitől a kenyerét, elég, ha egy lépést tesz, máris visszatűtik.”⁴⁹

Az efféle technikával íródott bevezetők nem eltávolítanak a kritika szövegétől, hanem közelebb visznek hozzá. Élvezeti értékük folytán felkeltik az érdeklődést a szöveg hátralevő szakaszai iránt, már csak azért is, mert biztosítják az olvasót a recenzens témája iránti fogékonyságáról.

Török Sophie novelláiról szólva Illés hasonló megoldáshoz folyamodik. Magát az olvasást, a könyvről való véleményalkotást helyezi a középpontba. Ezt mutatja be az olvasás fikatív műszerének képén keresztül:

„Először értetlenül, aztán riadtan nézed műszereidet, - hová jutottál? Mindegyik mutató nyugtalanul mozdul, tétován leng előre s hátra, majd egyszerre kifut alóluk a számlap, lengenek a skálanélküli űr felett, bizonytalanul megállnak végül különböző pontokon, valamit mutatnak, s még nem tudod mit, - egy másik világot vajjon? eltérőt a mienktől? más életekkel s más törvényekkel?”⁵⁰

Ha a mérőműszer metaforát a kritikus tevékenységére vonatkoztatjuk, mintha azt jelezné, hogy a kritikus feladata a káosz, a fejetlenség közepette megválaszolni az egyre-másra felvetődő kérdéseket. Illés Endrénél e mérőműszer vezet az értékítélet megalkotásához, a szépprózai stílusban megírt fordulatok, az erősen képies szövegrészek pedig ennek az

⁴⁹ ILLÉS Endre, *A század asszonya*, Nyugat, 1937, 1. sz., 32.

⁵⁰ ILLÉS Endre, *Török Sophie novellái*, „Boldog asszonyok”, Nyugat, 1933, 15. sz., 167.

értékítéletnek a közegei. Rajtuk keresztül már felsejlik valami abból a véleményből, amely a kritika végére mindig egyértelművé kristályosodik.

5. Az orvosi regiszter

A fentiekben tárgyalt képszerű ábrázolás Illés Endre módszerének valóban rendkívül hangsúlyos, de nem önmagában álló vonása. Ez a jelenség szorosan összefonódik a nyelvhasználattal, a szókinccsel, egyáltalán a szerző nyelvhez való viszonyával és mindezek szövegbeli működésével.

Illés írásainak anyagát, kifejezéseit meglehetősen sok forrásból meríti. Ezek között igen fontos szerepe van természettudományos, szorosabban véve orvosi érdeklődésének – mi több: hivatásának.

Az íráshoz első inspirációit Csáth Géza novelláiból merítette, majd az orvosi egyetem hallgatójaként elkezdett novellákat írni, s az *Est-lapok* rendszeres szerzője lett. Ezekben az egyetemi években rendkívüli hatással voltak rá Korányi Frigyes előadásai, amelyeket – tudtukon kívül, hiszen akkoriban még nem ismerték egymást – Németh Lászlóval együtt hallgatott.⁵¹ Korányi előtt Illés a *Nyugatban* is leróta tiszteletét Róth Miklós Korányi-életrajzáról írt kritikájában. Ebben a téma iránti elfogultságtól egyáltalán nem mentes, tanítványi hálával megírt szövegben fordulnak elő első ízben olyan, az orvosi szaknyelvből vett szakkifejezések, amelyek megkívánják az olvasótól, hogy valamelyest járatos legyen az egészségügy fogalmaiban. Legalábbis az „*immunochemia*”, a „*seriologia*”, a „*patopszichológia*” és a „*belső secretio*”⁵²szavak még egy meglehetősen tájékozott olvasónak is megértési nehézségeket okozhatnak. Ezt a kritikát tehát szerzője olyan olvasóközönségnek szánta, amely a regényes életrajzokra és az egészségügyi tájékozódásra egyaránt nyitott. Illés ilyen módon, a szaknyelv használatával tudta kamatoztatni az orvosi egyetemen megszerzett tudás kisebbik szeletét. A *Nyugatban* pedig számtalan elsőkötetes szerzőről és sikerkönyvről írt kritika mellett módja nyílt orvosi témájú könyvek recenzeálására is. Ő értékelte például a folyóirat hasábjain Dr. Puder Sándor »*Állapota kielégítő*...«⁵³ című könyvét és Dr. Tóti Béla tanulmányát, *Az ifjúság nemi problémái*.⁵⁴

A gyógyítás ismeretének nagyobbik, jelentősebb hozadéka azonban Illés Endre számára nem a szaknyelv ismerete volt, hanem a diagnózis, a kórmeghatározás tudománya,

⁵¹ ALBERT, 37.. jegyzetben i. m., 55.

⁵² ILLÉS Endre, *Id. báró Korányi Frigye, Dr. Róth Miklós könyve*, Nyugat, 1930, 7. sz., 553.

⁵³ ILLÉS Endre, »*Állapota kielégítő*«, *Dr. Puder Sándor könyve*, Nyugat, 1931, 4. sz., 259-261

⁵⁴ ILLÉS Endre, *Az ifjúság nemi problémái, Dr. Tóti Béla tanulmánya*, Nyugat, 1931, 4. sz., 259-261

ahogyan azt ő maga is megvallotta: „*Mint író: diagnózisok megírására vállalkoztam.*”⁵⁵ A kritikaírást tehát úgy végezte, mint aki sorra veszi a tüneteket, majd felállítja a kórképet. Az illési titok nyitja, a recenzióírás kulcsa tehát nála a figyelem, az alapvonások felismerésének képessége.

A kórkép felállításának részét képezik a nyelvi reflexiók, az itt-ott felbukkanó irodalmi párhuzamok regisztrálása, a figurák vizsgálata és olykor még magának a szerzőnek mint irodalmat alkotó személynek az értékelése is. Illés Endre számba veszi, hogy a bírált mű alkotója miféle művészként tételeződik korábbi művei alapján, és figyelembe veszi azt is, hogy hogyan árnyalja ezt a képet az aktuális kötet. Felrója az íróknak, ha könyvük minősége vagy témaválasztása miatt nem képviselik az irodalmat abban a tiszta és feddhetetlen formájában, ami mindennél többet jelentett Illés Endrének. Ezek a bírálati szempontok mind-mind a diagnózishoz vezető vizsgálat mozzanatai.

Az orvosi szakkifejezések és főként a diagnosztizáló technika okán Illés Endréről az a közvélekedés alakult ki, hogy kritikusként úgy vagdalja ízekre a műveket, mint a sebész kése az emberi húst. Hogy kitől ered ez a hiedelem, azt nehéz megállapítani, mindenesetre Kolozsvári Grandpierre Emilnek köze volt a sebészkritikus legendájának fennmaradásához. Illés Endre kritikaírói arcképét vázolva „*könnyed, elegáns, pontos, néha bravúros*” írásmódját és a keményebben megbírált könyvekkel való bánásmódját is a sebész mozdulataihoz hasonlítja.⁵⁶

Illés Endre azonban határozottan visszautasította ezt a képet. Jóval a *Nyugat* megszűnte után, 1967-ben Domokos Mátyással folytatott beszélgetésében igyekezett eloszlatni ezt a – saját megítélése szerint – tévhitnek bizonyuló kliséjét: „*Legelőször is hadd köszönjem meg, hogy szétfűjtál egy kritikai közhelyet és legendát: a könyörtelen sebész legendáját, aki éles késekkel, a sebészi műtő éles fényeiben vagdossa fel az eléje kerülő embereket. Hogy ez a legenda megszülethetett, abban magam is bűnös vagyok. Túl sokszor írtam orvosi tanulmányaimról, a Korányi-klinikán eltöltött időmről. (...) Sebészi kést soha nem vettem a kezembe, és a sebészi köpenyt csak a kritikusok akasztották rám.*”⁵⁷.

⁵⁵ ERKI, 1. jegyzetben i. m., 109.

⁵⁶ KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE, 4. jegyzetben i. m., 766.

⁵⁷ ILLÉS, 3. jegyzetben i. m., 256.

6. Élet az irodalomban

Akár elfogadjuk a „sebész kritikus” megjelölést, akár nem, tény, hogy a diagnózis szó valóban hű képet ad Illés Endre kritikusi munkásságáról. Diagnózisát pedig rendszerint döntően befolyásolja az irodalmi mű életteliése vagy annak hiánya.

Illés Endre kritikáiban nem ritkák a visszatérő, más recenziókból már jól ismert frázisok, kifejezések és témakörök, de talán mind közül az élet és az irodalom szoros egységét illető fejtegetések a leghangsúlyosabbak.

A „vértelenség” nála a legnagyobb vétségek közé tartozik, az „eleven lüktetés” ellenben a legszebb írói érdemek egyike. E lüktetés nem az életszerűség hanem az életteliesség kívánalmát hordozza. Illés nem a valóság-hű ábrázolást kéri számon a szerzőkön, hanem valami megragadhatatlan elevenséget, ami – kedvelt szavával szólva – érdekessé teszi a művet. Ezt a számos kritikában felbukkanó kritikai szempontot a recenzens Thornton Wilder *Az androsi lány* című regényéről írt szövegében körvonalazza: „*Az Androsi lányban valóban nincs »élet«. Nincs benne az a vérző, hangoskiáltású, testet érintő közelségbe kerülő, berekedt, s a jelenvaló történés aktualitásával ható és hullámzó valami, amit egy regényben »életnek« nevezünk.*”⁵⁸

Illés Endrénél ez az életteliesség a jó könyv egyik legfontosabb jellemzője. Ugyanakkor e jelenség nem azonos azzal az „életességgel”, amelytől 1932-es Móricz-kritikájában elhatárolódik:

„Nem hallgathatom ugyan el, - az életesség minálunk oly régóta s oly száraz egyoldalúsággal kritikai elv s követelmény, hogy jóformán már semmi súlya; s elkopott, mint minden jelszó.

A móríci mű azonban nem »életből ellesett« s nem »életes«. Móricz valósága: művészi valóság. Egy Móricz-regény - s akár a Forr a bor is - oly élő s művészi újratereztése a külső valóságnak, oly fokban s annyira tisztán művészet s élet már, hogy jóformán eltünteteti - s azt hiszem, ez Schöpfung megállapítása - az olvasó s a könyv közötti distanciát.”⁵⁹

Illés Endre távol tartotta magát az életesség kritikai kliséjétől, de vallotta, hogy a művészetnek és az életnek nagyon közel kell állniuk egymáshoz. Az Illés-féle élet olyasvalami, ami a mű lényegéhez tartozik. Alapjaiban határozza meg az adott alkotás milyenségét: az az írás, amelyben fellelhető, értékes vagy legalábbis menthető. Ennek

⁵⁸ ILLÉS Endre, *Az androsi lány, Thornton Wilder regénye*, Nyugat, 1931, 9. sz., 623.

⁵⁹ ILLÉS Endre, *Forr a bor, Móricz Zsigmond új regénye*, Nyugat, 1932, 3. sz., 38.

hiányában Illés Endre kritikái a mű minden egyéb törekvését felesleges vesződségként tüntetik fel.

Ez a mindent átható szervezőerő – Illés kritikái szerint – leggyakrabban a szereplőkön keresztül, a karakterábrázolásban jut kifejezésre. Illés Endre bírázataiból kiviláglik, hogy tulajdonképpen a jól megformált, eleven figurák megalkotását tartotta az írás leglényegesebb és legnemesebb eredményének. Ezt Kassák Lajos *Munkanélküliek* című regényéről szóló bírálatában jegyzi meg, amikor arról ír, hogy e művében Kassák „*Nem elégszik meg azzal, ami egy író legteltesebb művészi diadalát jelenti: önmagukban is megálló figurákkal, - tehát a teremtés misztériumával.*”⁶⁰ A figurateremtés képessége tehát a tehetséges író attribútuma, ezt a meglátást erősítik a Gesztesi-Balogh Gábor *Kataklizmája* kapcsán papírra vetett gondolatok: „*Gesztesi-Balogh szavának soha nem lesz életteremtő ereje. Ez valami különös adottság. Csak írók adottsága. S ebben különböznek az írók azoktól, akik írnak.*”⁶¹

Illés Endre a *Nyugat* hasábjain lépten-nyomon az életközeli, eleven figurák meglétét éljenzi vagy hiányukat fájlalja. Drasche-Lázár Alfréd *Amyrjában* „*Semmi, semmi élet nincsen*”.⁶² Barabás Gyula regényében „*hamvasan üde*” életek sorjáznak.⁶³ Ugyanakkor több írásában foglalkozik azokkal a figurákkal, akikben nincs meg ez a mindent átható élet. Ezt a jelenséget Illés Endre kritikáiban rendszerint a papír motívum jelzi. Török Sándor hősei „*papirosízű dialógusokat*” folytatnak.⁶⁴ Mikola Árpád alakjai „*Papirosból elszabott figurák*”⁶⁵. S ahogyan a karakterek, úgy maga a történet is lehet „*papírből tekert pipacs*”⁶⁶ vagy élettől pirosuló alkotás.⁶⁷

Illés Endrénél az *élet* az, ami miatt és amiért érdemes kézbe venni egy könyvet. Ez a jelenség leginkább talán ahhoz a hitvallásához kapcsolható, hogy „*minden írásnak érdekesnek kell lenni.*”⁶⁸ Minden műtől valami lebilincselő élményt várt, olyan élményt, ami csak a valaha volt legérdekesebb dolog, az élet felsejlése által valósulhat meg.

⁶⁰ ILLÉS Endre, *Munkanélküliek*, Kassák Lajos regénye, Nyugat, 1933, 3. sz., 201.

⁶¹ ILLÉS Endre, *Kataklizma*, Gesztesi-Balogh Gábor regénye, Nyugat, 1930, 22. 721.

⁶² ILLÉS Endre, *Amyr*, Drasche-Lázár Alfréd regénye, Nyugat, 1930, 23. sz., 791.

⁶³ ILLÉS Endre, *Álmodók, lázadók*, Barabás Gyula regénye, Nyugat, 1930., 3. sz., 227.

⁶⁴ ILLÉS Endre, *Fiatal írók, új regények*, Portrék az új nemzedék soraiból: Dékány András: *A gyár*; Lovass János: *Toney Island*; Török Sándor: *Bankett a Kék Szarvasban*; Székely Tibor: *Mátyás-tér - Rózsadomb*; Komor András: *Nászinduló*, Nyugat, 1933, 13. sz., 81.

⁶⁵ ILLÉS Endre, *Mikola Árpád: A nagy bábjáték*, Nyugat, 1933, 17. sz., 264.

⁶⁶ ILLÉS Endre, *A gólyalábú házikóban*, Vándor Kálmán regénye, Nyugat, 1931, 11. sz., 765.

⁶⁷ ILLÉS Endre, *Egy rendőrminiszter élete*, S. Zweig: *Fouché életrajza*, Nyugat, 1930, 23. sz., 789.

⁶⁸ ERKI, 1. jegyzetben i. m., 109.

7. Irónia és humor

Illés Endre közeli barátságban állt Németh Lászlóval. Sűrűn váltottak levelet, s e levelek kettejük kapcsolatáról és alkotói munkásságukról is érdekes adalékokkal szolgálnak.

Német László az 1958-as év elején a hozzá írt levelek egy részét elégette, az Illés Endrétől kapottakat viszont összegyűjtve visszaküldte a feladónak.⁶⁹ Ennek köszönhetően maradt fenn Illés Endrének az a levele, amelyben Németh László egy a *Krétarajzokról* szóló, Illéshez eljuttatott naplóbejegyzésére reflektál. A *Krétarajzok* Illés portréesszéi mellett a harmincas években írt kritikáiból is közöl néhányat, így a *Nyugat* hasábjain megjelent recenziók vonatkozásában mindenképpen figyelemre méltó az a vallomás, amelyet a szerző barátjához írt levelében tesz:

*„Bírálatodban kimondasz egy kérdést: mi az én iróniám titka? A gyanútlanosság. Hiszem és vallom: csak legjobb írásai jelentik az író. De, úgy látszik, én a pillanatnyi megingásaival próbálom jellemezni áldozataimat. Ismétlem: teljesen gyanútlanul.”*⁷⁰

Miféle gyanútlanosság rejlik Illés Endre iróniája mögött? Pontosan meghatározni nem lehet, de talán azzal a kritikusi magatartással állhat összefüggésben, amely mindig az aktuális feladatra koncentrál, s így a bírált mű pozitív vagy negatív megítélését nem terjeszti ki egész életművekre vagy nagyobb szöveghalmazokra. Legalábbis a felszínen soha nem teszi ezt meg. De ez nem jelenti azt, hogy nem is sejteti a kritika olvasójával a nagyobb egységről, az adott író szövegeinek összességéről alkotott véleményét. Ha van Illés műkritikáiban elegancia – amit ő maga határozottan tagadott⁷¹ –, akkor talán abban érhető tetten, hogy bizonyos részleteket, felmerülő gondolatokat szerzőjük visszatart. Illés Endre nem mond ki mindent, de ez az attitűd olykor nagyon is sokat elárul a művekről alkotott képéről. Ez a kihagyásos technika pedig azzal együtt, hogy ironikus színezetet kölcsönöz a recenziónak, egyszersmind udvarias gesztus is. Ez az udvariasság tematizálódik a Németh Lászlónak írt levél következő szakaszában:

*„S még valamiről. Más az udvariasság és más a tetszés. A kettő soha nem keveredik bennem. Udvariasnak lenni: igény és bizalom. De napról napra szaporodó ellenségeim bizonyíthatják: mennyire őszinte vagyok, s az őszinteség mennyire sért.”*⁷²

Illés Endre iróniája abban áll, hogy nemtetszését udvarias módon juttatja kifejezésre. Nyíltan soha nem süti rá a tehetségtelenség bélyegét egyetlen íróra se, álláspontja azonban

⁶⁹ Németh László *élete levelekben I.*, szerk. NÉMETH Ágnes, Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 518.

⁷⁰ Uo., 478.

⁷¹ ERKI, 1. jegyzetben i. m., 109.

⁷² NÉMETH, 69. jegyzetben i. m., 478.

mindig egyértelmű. Kosáryné Réz Lola *Porszem a napsugárban* című művéről írt kritikájában a szerző helyét a kortárs irodalomban és műve státuszát az életműben így jellemzi:

„Kosáryné Réz Lola, a magyar könyvet olvasók társadalmának bizonyos rétegében eléggé ismert s jónevű író nő új regénye olyasvalamit kíván reprezentálni, amit egy író munkái közt *chef d’oeuvre*-nek neveznek.”⁷³ – a recenzius ezzel érzékelteti, hogy véleménye szerint Kosáryné nem tartozik a korabeli magyar irodalom élvonalába. Azt pedig, hogy miféle lehet az a „*bizonyos réteg*”, amelynek ízlését az író nő kiszolgálja, csupán sejteti. Valószínűleg ugyanarról a kispolgári rétegről van itt szó, amelynek képét Illés egy Erdős Renée-könyv kapcsán festi meg. Illés Endre ezt az ízlésvilágot nem tartja túl nagyra, s ez adja itt a „*chef d’oeuvre*”, a mestermű kifejezés ironikus felhangját is. Ugyancsak a másodrangú tehetség attribútumaira hívja fel a figyelmet a következő megjegyzés is: „*Némely jelenetei egészen jók s elfogadhatóak. Néha kedvesek, néha megközelítik a szépet*”⁷⁴ A recenzius igyekszik menteni a menthetőt: nem azt írja, hogy Kosáryné Réz Lola jeleneteit egy-két kivételtől eltekintve középszerűnek vagy rosszul megformáltak tartja. Ebbéli véleményét úgy juttatja kifejezésre, hogy inkább a jobban sikerült szövegrészeket állítja az előtérbe, így sejtetve, hogy a mű egésze lényegében nem nyerte el a tetszését.

Az említett Erdős Renée-bírálatban, amely az író nő *A brüsszeli csipke* című regényéről szól, Illés ugyancsak az irónia eszközeivel érzékelteti, hogy sem a recenzeált kötetért, sem pedig a korabeli női – tehát nők által írt és nőknek szóló – irodalomért nem lelkesedik. Erdős Renée írói gyakorlatát „*gyóntatószék-erotikának*” nevezi, s ezen a ponton nem az udvarias, hanem a könyörtelenebbik irónia jelenik meg, amely a kevésbé kíméletes kritikus hangját érezteti. Azzal pedig, hogy az Erdős-regényt kedves szerzője, Maupassant *Erős, mint a halál* című művével és *A brüsszeli csipke* megjelenésének évében, 1930-ban Nobel-díjassá lett Sinclair Lewis *Babbitjével* hasonlítja össze, Illés egy újabb ironikus gesztust tesz, s ily módon véglegesen kinyilvánítja, hogy Erdős Renée alkotása nem mérhető az általa értékesnek tartott irodalom produktumaihoz. Hosszasan lehetne még sorolni *A brüsszeli csipkét* ért ironikus találatokat, s a velük rokon megoldásokat, amelyek Illés Endre műbírálataiban rendkívül változatos formában fordulnak elő. Mégis azt gondolom, hogy van egy olyan bírálata, amelynek derűsen neheztelő hangvétele az illési irónia és humor legfőbb vonásait igazán megragadhatóvá teszi.

Ez a kritika Falu Tamás *A halottak is élnek* című regényéről szól. Megjelenése után negyven évvel Illés az *Árnyékrajzokban* röviden megírta e recenzió keletkezésének

⁷³ ILLÉS Endre, *Kosáryné Réz Lola s új regénye, Porszem a napsugárban*, Nyugat, 1930, 15. sz., 215.

⁷⁴ Uo., 217.

körülményeit is és közölte az eredeti szöveget is. Babits szerencsés szerkesztői döntése folytán a *Nyugatban* megjelent változatban nem szerepelt az a bevezető, amelyben Illés metsző gúnnyal értekezett Falu Tamás verseiről. A szöveg így megőrizte frissességét, humorának elevenségét, de mit sem veszített abból az ironikusan bíráló státuszából, amely Falu Tamást oly mélyen érintette, hogy egy Babitsnak küldött levelében vissza is utasította a regényét ért sérelmeket.⁷⁵ Ugyanakkor könyvének témája valóban jó táptalaja volt Illés ironikus megjegyzéseinek: Ihary Elemér ügyvéd megcsalja feleségét, aki emiatt öngyilkos lesz. Később a második feleség is meghal, s a két nő addig kísérti Iharyt, mígnem rátalál egy norvég nőre, akiben új testbe költözött első feleségére ismer rá. A nő azonban boldogan él Norvégiában és esze ágában sincs beengedni életébe a magyar ügyvédet. Ihary ebbe beletörődik, s ettől fogva nyugodtan él. A kritikának az a változata, amely a *Nyugatban* 1932-ben megjelent, azzal indít, hogy ironikusan párhuzamba állítja Falu művét a *Hamlettel* és Raupach *Molnár és gyermeke* című drámájával. A szöveg egy szakaszában pedig Falu saját mondatait játssza ki ellene: „*De nincsenek-e akkor kétlelkű emberek? Falu Tamás megfelel erre is: »És ha valaki azt mondaná, hogy ennek az embernek két lelke lenne, tudjuk-e mi a lélek? Ha van mogyoró, amelyben kettős mogyoró van, miért ne lehetne ember kettős lélekkel?« Igaz is, miért ne lehetne?»* Illés itt jó érzékkel tűzi tolla hegyére Falu eszme-futtatását. Ebben az esetben humorérzékének, válogató készségének köszönhető az ironikus hangvétel.

A halottak is élnek bírálata csak egyetlen, de nagyon is reprezentatív példa arra, hogy Illésnél a humor mindig valamiféle fanyar iróniával párosul. Ez az irónia többnyire szelíd, nagyvonalú és udvarias irónia, de mint Falu Tamás regényének esete is mutatja, ha elragadja a vélemény heve, könnyűszerrel túllépi a szelíd irónia önként vállalt korlátait.

8. Vallomások a kritikáról

Illés Endrének határozott elképzelései voltak az általánosságban vett műbírálatról és saját kritikusi munkásságáról, feladatairól is. Ezt a kritikusi hitvallást pedig a *Nyugatban* megjelent bírálataiban éppúgy jelezte, mint azokban a rövid visszaemlékezésekben amelyekben a szövegekről és korabeli kritikái gyakorlatáról vallott.

Nem kedvelte a dogmatikus kritikát, amely koholt esztétikai szabályszerűségek alapján ítéli meg a műveket. Azt a fajta bírálói magatartást, amely „*Felemel s lesujt: esztétikai*

⁷⁵ ILLÉS Endre, *A kétlelkű mogyoró regénye*, (Falu Tamás) = I. E., *Árnyékrajzok*, Budapest, Magvető Könyviadó, 1972, 440-441.

definíciók nevében.”⁷⁶ Ezzel szemben a recenzióban csakúgy, mint a kritika tárgyául szolgáló szépirodalmi műben, a kifejezés feljebbvalóságát és a lehető legpontosabb megvalósítását szorgalmazta.⁷⁷ Ennek megfelelően a kritikaírást alkotói feladatnak, irodalmi tevékenységnek tekintette. Erről az attitűdről s az irodalom szeretetéről tanúskodik *Éjszakák* című, négy regényről írt recenziója is: „kritikus számára elképzelni se lehet szebb feladatot, mint szép dolgokról szépen írni. S elgondolni sem lehet infernoibb kényszermunkát: mint a teljesen primitív, íz, szín s atmoszféra nélküli írások durva félcelését felfejteni.”⁷⁸ Kerülte az egyhangú és unalmas kritikai munkát: ahogyan az irodalomban, úgy a róla való megszólalásban is azt preferálta, ami érdekes és értelmes vállalkozás. A tehetség és a teljesítmény voltak elsődleges szempontjai, s ezt a felfogást egy független, mindenféle pártállástól mentes pozícióban érvényesítette. Fiatal kritikusként idegenkedett az ideológiai csoportoktól, attól a bírálói magatartástól, amely politikai vagy más közéleti szempontokra hegyezi ki a recenziókat. S ha kritikáiban olykor mégis érintett bizonyos közéleti jelenségeket, sosem lépte át azt maga által szabott határt, ami politikai függetlenségét szavatolta. Ez a bírálói magatartás nemcsak Illés Endre saját kritikusi arculatát határozta meg, de harmonizált a *Nyugat* kezdettől fogva szem előtt tartott vállalásával is: az intézményes politikától elhatárolódó, de a társadalmi kérdésektől nem idegenkedő szemlélettel.⁷⁹

„A tiszta kritika jogai mindenkoron s mindenkivel szemben kétségbevonhatatlanok s megtámadhatatlanok.” – írta Kassák Lajos regényéről, a *Munkanélküliekről* írt bírálatában. A tiszta jelző itt egyértelműen a függetlenséget jelenti. 1933-ban, a *Nyugat Disputa* rovatában Szitnyai Zoltán novelláiról írt recenziója kapcsán Braun Róberttel vitatkozva fejtette ki nézeteit a tiszta, pártállástól mentes kritikáról:

„...csupán az elvi szempontot kívánom leszögezni. Az elvi szempontot, a legfőbb szabadságot: a kritika szabadságát, amelyet hol egyéni akciókkal, hol megrendezett szervezkedéssel egyre jobban veszélyeztetnek azok, akik csak papíron ismerik el a kritika jogait, de a valóságban az első objektív szóra a kritika kötelességeit azonnal a kritika visszaéléseinek nevezik, s akik felháborodottan minden igazság ellen csak tiltakozni tudnak, közben s egyidejűleg pedig minden eszközzel megkísérlik víz alá buktatni s elnémítani azt, aki nem az egyedül üdvözítő párt-, osztály-, politikai-, regionális s ezer más elfogultság kötelező kátéját fújja.”⁸⁰

⁷⁶ ILLÉS Endre, *Dalol a tenger és én hallgatom, Kertész József elbeszélései*, Nyugat, 1930, 20. sz., 577.

⁷⁷ ILLÉS Endre, „Állapota kielégítő”, *Dr. Puder Sándor könyve*, Nyugat, 1931, 4. sz., 260.

⁷⁸ ILLÉS Endre, *Éjszakák, Négy regény*, Nyugat, 1930, 13. sz., 64.

⁷⁹ KENYERES, 27. jegyzetben i. m., 4.

⁸⁰ ILLÉS Endre, *Szitnyay, Herczeg és Proust, A kritika szabadsága*, Nyugat, 1933, 9. sz., 559.

Ez persze nem azt jelenti, hogy Illés Endre nem képviselt semmilyen eszmét: a szuverén kritika eszméje mellett állt. Ezt egy szemléletes – rá jellemzően az emberi testtel kapcsolatos – képben is kifejezte, mely szerint a korabeli kritikai érában, az irodalmi vérkeringésben ő játszotta a vérlemezkék szerepét, akik a szervezetben megakadályozzák az elvérzést. Minden mást a többi kritikusra, a csoportokba rendeződött fehér- és vörös versejtekre hagyott. Illés Endre tehát műbírálként függetlenségre törekedett, rendkívül fontos volt számára, hogy mindenkor feladatát az irodalom teljes tiszteletével, pártosságtól mentes, tiszta lelkiismerettel végezhesse.

Ehhez az elhatározáshoz mindig szilárdan tartotta magát, de kritikaírói dilemmái neki is voltak. Az *Árnyékrajzok*ban a bírálatok kísérszövegeiben vázol néhány olyan esetet, amelyekben az adott recenzió sorsát egy-egy különös körülmény döntötte el. Ezek a rövid történetek arról adnak számot, hogy bár a kritikus Illés Endre elsődleges mércéje az esztétikai minőség volt, a kritikaírásban, a véleményalkotásban olykor fontos szerepet játszottak maguk az írók is. A P. Gulácsy Irén történelmi regényéről írt kritika sorsát például a személyes találkozás pecsételte meg. Illés az írónőnél járva alkotói módszeréről kérdezősködött. Válaszul P. Gulácsy Irén megmutatta neki irdatlan mennyiségű jegyzetanyagát, s elmondta, hogy bár készített a jegyzetekhez tárgymutatót, még ez is olyan terjedelmes lett, hogy kénytelen volt összeállítani a tárgymutató tárgymutatóját. Ez pedig megerősítette Illést a könyvről kialakított negatív véleményében.⁸¹

Oláh Gábor *Új evangéliuma* kapcsán egy kínos félreértésről számol be, s az írókkal való viszonyát másféle megvilágításban láttatja. A debreceni íróról Illés azt írta, hogy dühörögve ír, s hogy „*Ez a hangosság egy szervi fogyatékoság következménye.*”⁸² Utóbb azonban kiderült, hogy Oláh Gábor valóban nagyothalló volt. Illés ezt súlyos baklövésnek tartotta, s annak tudta be, hogy gőgösen elutasította azt, hogy bármit is tudjon a bírálandó művek szerzőiről.⁸³

Saját bevallása szerint fiatal kritikusként tárgyakként kezelte a rá bízott műveket.⁸⁴ Ez azonban ugyancsak azt erősíti, hogy bírálataiban az esztétikai teljesítmény szempontja minden más tényezőnél fontosabb volt. S ezt az elvárást támasztotta a saját szövegeivel szemben is.

⁸¹ ILLÉS Endre, *Történelmi kosztümtár*, (Gulácsy Irén) = I. E., *Árnyékrajzok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1972, 484-485.

⁸² ILLÉS Endre, *Új evangélium*, Oláh Gábor regénye, Nyugat, 1930, 2. sz., 178.

⁸³ ILLÉS Endre, *A táltosfiú*, (Oláh Gábor) = I. E., *Árnyékrajzok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1972, 454-455.

⁸⁴ ILLÉS Endre, *A kétlelkű mogyoró regénye* (Falu Tamás) = I. E., *Árnyékrajzok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1972, 440.

9. Összegzés

Illés Endre porlepte nevét elsősorban ezért az esztétikai élményért érdemes megtisztogatni.

A *Nyugat*ba írt kritikái jelenleg az életműre rakódott legalsóbb porrétegek alatt fekszenek. Ha napjainkban Illés Endréről szó esik – s ez csak elvétve történik meg –, akkor elsősorban az egykori Szépirodalmi Könyvkiadó elegáns, tájékozott és biztos ítéletű igazgatójának alakja rajzolódik ki, s csak másodsorban említődik a drámák és novellák, a portréesszék és esetleg a kritikák szerzője. Pedig Illés Endre írásai még ma is a magyar műbírálókat élvonalába tartoznak. „Szabálytalan kritikái” a műélvezet szempontjából és irodalomtörténeti adalékként is lebilincselően érdekes alkotások.

Bár esszéiből kiviláglik, hogy a kritikairás terén nagy tisztelője volt Schöpflin Aladárnak, Babits Mihálynak és Ambrus Zoltánnak is, saját szövegeiben egészen egyedi hangot ütött meg. Ezért alakulhatott ki a pályatársak között az a sokak által osztott vélemény, hogy „*Illés Endre Osvátot, Schöpflint, Kárpátit, Halász Gábort felülmúlóan nagy kritikus.*”⁸⁵ Ez az érvekkel nehezen alátámasztható vélemény minden önkényessége ellenére ugyancsak azt jelzi, hogy Illés Endre mindenképpen figyelemreméltó műbíráló volt, aki a *Nyugat* munkatársaként pályakezdő alkotók műveivel és már befutott szerzőkkel egyaránt foglalkozott. A ma már kevésbé ismert írókon, költőkön kívül többek között Tamási Áron, Nagy Lajos, Babits Mihály, Móricz Zsigmond és Kassák Lajos köteteiről is megírta benyomásait.

Úgy hiszem, hogy a kortársak által egykor oly nagyra tartott szövegek hasznosíthatóak az irodalom kutatásában. Véleményként elsőrangúak, hiszen világos, érzékletes okfejtéssel szolgálnak, s nem egy esetben olyan esztétikai tapasztalatokról is beszámolnak, amelyeknek más forrásokban nehéz a nyomukra bukkanni.

Illés Endre *Nyugat*-beli kritikáinak igazi érdeme azonban nem dokumentum jellegükben rejlik, hanem stílusukban, megformáltságukban. Illés írásai azzal együtt, hogy egy igényes irodalomszemléletet tükröznek, olvasmányélményként is rendkívül érdekesek. Természetesen dolgozatomban e jelenségről nem adhattam teljes képet, a vizsgált szövegkorpusznak csupán néhány markáns vonását idéztem fel. A további kutatások több irányban is elindíthatóak. Egyrészt az egyes szövegek részletes elemzésének is illő volna helyet biztosítani, másrészt terveim között szerepel, hogy Illés Endre kritikáinak kontextusát, és a recenziókban tárgyalt műveket is alaposabb vizsgálatnak vessem alá. Ezenkívül a

⁸⁵ GALSAI Pongrác, *12 + 1 fű, Szabálytalan arcképek*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 75.

részletező kutatást terveim szerint nem szűkíteném a *Nyugat*ban megjelent szövegekre, hanem megnyitnám azoknak a szövegeknek az irányában, amelyek a *Budapesti Hírlap*ban, a *Pandorában*, az *Erdélyi Helikon*ban és a korszak más irodalmi fórumain láttak nyomdafestéket.

E dolgozattal arra igyekeztem felhívni a figyelmet, hogy Illés Endre bírálati olyan alkotások, amelyek – szerzőjük szándékának megfelelően – a kritikát a művészettel egyenrangúvá tették. Igaz ugyan, hogy nem Illés Endre volt az egyetlen a magyar kritikaírás történetében, akinek ez sikerült. Írásainak fő érdeme inkább az az egyedi mód, egyedi hangvétel, amellyel mindezt kivitelezte.

Végző soron ettől válik jelentőssé a „szabálytalan kritikák” hozzánk intézett kérdése:

„*S miért ne lehetne szavakat ecset hegyére venni?*”⁸⁶

⁸⁶ ILLÉS Endre, *Esztergomi lélek*, Révész Béla könyve, Nyugat, 1935, 1. sz., 39-43.

Felhasznált irodalom:

- ALBERT Zsuzsa, *Legenda Illés Endréről, Albert Gábor, Bodnár György, Domokos Mátyás, Huszti Péter, Mátis Livia, Piros Ildikó és Szakonyi Károly történetei*, Kortárs, 2005, 2. sz., 54-70.
- BODNÁR György, *Az ítélkezéstől a belátásig, A 80 éves Illés Endre köszöntése*, Jelenkor, 1982, 6. sz., 535-543.
- DERSI Tamás, *Illés Endre*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.
- ERKI Edit, *Látogatóban, Kortárs magyar írók vallomásai*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1968, 107-113.
- GALSAI Pongrácz, *12 + 1 fő, Szabálytalan arcképek*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 75.
- ILLÉS Endre, *A gólyakalifa, Jegyzetek a harmadik kiadáshoz*, Nyugat, 1932, 22. sz., 496.
- ILLÉS Endre, *A gólyalábú házikóban, Vándor Kálmán regénye*, Nyugat, 1931, 11. sz., 764-765.
- ILLÉS Endre, *A jó ember, Dormándi László regénye*, Nyugat, 1930. 8. sz., 648-649.
- ILLÉS Endre, *A kétlelkű mogyoró regénye (Falu Tamás) = I. E., Árnyékrajzok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1972, 440-446.
- ILLÉS Endre, „Állapota kielégítő”, *Dr. Puder Sándor könyve*, Nyugat, 1931, 4. sz., 259-261.
- ILLÉS Endre, *Álmodók, lázadók*, Barabás Gyula regénye, Nyugat, 1930., 3. sz., 226-227.
- ILLÉS Endre, *Aludni is tilos, Aszlányi Károly regénye*, Nyugat, 1935. 10. sz., 294.
- ILLÉS Endre, *Amyr, Drasche-Lázár Alfréd regénye*, Nyugat, 1930, 23. sz., 790-791.
- ILLÉS Endre, *A század asszonya*, Nyugat, 1937. 1. sz., 32-36.
- ILLÉS Endre, *A színházról, (Beszélgetés Domokos Mátyással – 1967-ben, az Egyetemi Színpadon) = I.E., A só íze*, Budapest, Magvető Kiadó, 1976, 253-269.
- ILLÉS Endre, *A táltosfiú, (Oláh Gábor) = I. E., Árnyékrajzok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1972, 447-455.
- ILLÉS Endre, *Az androsi lány, Thornton Wilder regénye*, Nyugat, 1931, 9. sz. 623-624.
- ILLÉS Endre, *Az ifjúság nemi problémái, Dr. Tóti Béla tanulmánya*, Nyugat, 1931, 4. sz., 259-261.
- ILLÉS Endre, *Bartalis János, Egy kötet vers*, Nyugat 1930, 16. sz., 290-292.
- ILLÉS Endre, *Cs. és kir. szép napok, Komáromi János regénye*, Nyugat 1928, 1. sz., 83-84.
- ILLÉS Endre, *Dalol a tenger és én hallgatok, Kertész József elbeszélései*, Nyugat, 1930, 20. sz., 576-577.

- ILLÉS Endre, *Egyedül mindenkivel*, Révész Béla könyve, Nyugat, 1930, 5. sz., 389-391.
- ILLÉS Endre, *Egy rendőrminiszter élete*, S. Zweig: *Fouché életrajza*, Nyugat, 1930, 23. sz., 788-789.
- ILLÉS Endre, *Éjszakák, Négy regény*, Nyugat, 1930, 13. sz., 63-65.
- ILLÉS Endre, *Elgurult napok*, (Babits-émlékek) = I. E., *A só íze*, Budapest, Magvető Kiadó, 1976, 139-140.
- ILLÉS Endre, *Esztergomi lélek*, Révész Béla könyve, Nyugat, 1935, 1. sz., 39-43.
- ILLÉS Endre, *Fiatal írók, új regénye*,. *Portrék az új nemzedék soraiból: Dékány András: A gyár; Lovass János: Toney Island; Török Sándor: Bankett a Kék Szarvasban; Székely Tibor: Mátyás-tér - Rózsadomb; Komor András: Nászinduló*, Nyugat, 1933, 13. sz., 77-83.
- ILLÉS Endre, *Forr a bor*, Móricz Zsigmond új regénye, Nyugat, 1932, 3. sz., 34-40.
- ILLÉS Endre, *Id. báró Korányi Frigye, Dr. Róth Miklós könyve*, Nyugat, 1930, 7. sz. 551-554.
- ILLÉS Endre, *Justh Zsigmond naplója*, Nyugat, 1941, 3. sz. 97-103.
- ILLÉS Endre, *Katakizma*, Gesztesi-Balogh Gábor regénye, Nyugat, 1930, 22. sz., 721.
- ILLÉS Endre, *Kosáryné Réz Lola s új regénye*, *Porszem a napsugárban*, Nyugat, 1930, 15. sz., 215-217.
- ILLÉS Endre, *Mikola Árpád: A nagy bábjáték*, Nyugat, 1933, 17. sz., 264.
- ILLÉS Endre, *Munkanélküliek*, Kassák Lajos regénye, Nyugat, 1933, 3. sz., 196-201.
- ILLÉS Endre, *Osvát* = I. E., *Krétarajzok*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1957, 173-174.
- ILLÉS Endre, *Örökségünk*, Magyar Csillag, 1943, 24. sz., 709-711.
- ILLÉS Endre, *Sárfészek*, Berkes Imre regénye, Nyugat, 1930. 24. sz., 864.
- ILLÉS Endre, *Szitnyay, Herczeg és Proust, A kritika szabadsága*, Nyugat, 1933, 9. sz., 558-559.
- ILLÉS Endre, *Szomorj Dezső új könyveiről*, „Emberi kis képeskönyv”, „Horeb tanár úr”, Nyugat, 1936, 5. sz., 374-377.
- ILLÉS Endre, *Történelmi kosztümtár*, (Gulácsy Irén) = I. E., *Árnyékrajzok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1972, 484-485.
- ILLÉS Endre, *Új evangélium*, Oláh Gábor regénye, Nyugat, 1930, 2. sz., 178-179.
- ILLÉS Endre, *Szlovenszkói magyar könyvek*, Nyugat, 1933., 7. sz. 431-434.
- ILLÉS Endre, *Török Sophie novellái*, „Boldog asszonyok”, Nyugat, 1933, 15. sz., 167-170.
- ILLÉS Endre, *Történelmi kosztümtár*, (Gulácsy Irén) = I. E., *Árnyékrajzok*, Budapest, Magvető Kiadó, 1972, 481-485.

- ILLÉS Endre, *Új sugarak*, Méray-Horváth Károly könyve, Nyugat, 1927, 24. sz., 885-886.
- ILLÉS Endre, *Vallomás, (Beszélgetés Simon Istvánnal – 1974)* = I.E., *A só íze*, Budapest, Magvető Kiadó, 1976, 287-310.
- KARDOS László, *Vallomás, emlék, adat* = K. L., *Író, írás, irodalom*, Budapest, Magvető Kiadó, 1973, 275-296.
- KENYERES Zoltán, *A „Nyugat” története rövid előadásokban*, Új Írás, 1989, 2. sz., 3-26.
- KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Egy kritikus arcképe*, Kortárs, 1963, 5. sz., 765-767.
- LUKÁCS György, *Levél a „kísérlet”-ről, (Levél Popper Leónak)* = L. Gy., *A lélek és a formák, Kísérletek*, Budapest, Napvilág Kiadó – Lukács Archívum, 1997, 11-33.
- NAGY Péter, *Illés Endre* = N.P., Rosta, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965, 203-222.
- Németh László *élete levelekben I.*, szerk. NÉMETH Ágnes, Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 518.
- POSZLER György, *Illúzió és értelem I., Vázlat az „esszéista” nemzedék portréjához*, Világosság, 1982, 3. sz., 150-158.
- RÉVÉSZ Béla, *Az „Esztergomi lélek” és a lélek*, Nyugat, 1935, 2. sz., 161-165.
- SCHÖPFLIN Aladár, *Asszimiláció és irodalom*, Nyugat, 1939, 5. sz., 281-293.
- SÜKÖSD Mihály, *Illés Endre esszéműfaja* = S.M., *Közelítések*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 193-213.
- SZILÁGYI Judit, *A Nyugat geometriája, Szerkesztők és szerkezetek* = Nyugat népe, *Tanulmányok a Nyugatról és koráról*, szerk. ANGYALOSI Gergely, E. CSORBA Csilla, KULCSÁR SZABÓ Ernő, TVERDOTA György, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 31-51.
- TERSÁNSZKY Józsi Jenő, *Új sugarak*, Méray-Horváth Károly könyve, Nyugat, 1927. 24. sz., 886-888.